

СОМАТИЧНІ БОГОСЛОВІЗМИ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКИХ
НАРОДНИХ БОТАНІЧНИХ НАЗВ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

© Наконечна Г. В., Вознюк Г. Л., 2017

У статті схарактеризовано українські народні ботанічні назви зі соматичними богословізмами в їхній структурі та специфіку використання їх крізь призму християнського світобачення, зокрема визначено ареал поширення зазначених одиниць і лексико-семантичні відношення між ними. Порівняльний аналіз таких терміноодиниць дає змогу окреслити статистику й питому вагу лексем із християнським компонентом у різних регіонах України, виявити їхню внутрішньосистемну омонімію.

Ключові слова: українська мова, ботанічна термінологія, соматичні богословізми, говіркові назви, лексико-семантичні відношення, внутрішньосистемна омонімія.

The article describes the Ukrainian national botanic names with somatic theological terms in their structure and their specific using in the world of the Christian outlook. The authors defined the area of spread of these units and lexical-semantic relations between them. The comparative analysis of these terms lets you outline a statistics and an importance of the terms with a Christian component in various regions of Ukraine, to find out their intrasystem homonymy.

Keywords: Ukrainian language, botanic terminology, somatic theological terms, dialect names, lexical-semantic relations, intrasystem homonymy.

Ботанічній термінології в українському мовознавстві присвячено кілька дисертаційних досліджень, монографій, низку статей [1; 3; 4; 6; 8; 9; 12]. Наявне також фундаментальне лексикографічне опрацювання цієї галузевої терміносистеми, яке й стало основною джерельною базою для нашого дослідження [2]. Ботанічні назви із богословізмами, зокрема соматичними, ще не були об'єктом термінознавчого дослідження.

Актуальність розвідки зумовлено тим, що тепер опрацювання будь-якої галузевої терміносистеми, а такої специфічної, як ботанічна, і поготів, передбачає багатовекторність, зокрема залучення лінгвокультурних, етнолінгвістичних підходів.

Мета статті – виявити ступінь фіксації християнського світогляду в народних назвах рослин, оскільки ботанічна лексика відбиває світосприйняття народу на різних етапах його історичного розвитку, схарактеризувати лексико-семантичні відношення між такими назвами.

Богословізми у складі народних ботанічних термінів можна зарахувати до таких лексико-семантичних груп: назви предметів (*крісло Матері Божої*), назви споруд (напр. *буда аронова*), назви підвидів рослин (*терня Христові*), назви продуктів (*манна Божжа*), богословсько-церковні назви (*благодать Божжа*), явища природи (*Божжа роса*), назви осіб (*ангельці*).

Найчисельнішою є лексико-семантична група зі соматичними компонентами. Вона охоплює назви тіла взагалі (*тіло Боже, тіло Божої Матері, тіло Христове*), а також його частин: *Христове око, очі Божі; адамова голова, п'ятка Божої Матері; ребро (а) Божої Матері, ребро адамово, пальці (пальчики) Божі, пальці Петрові; рука (ручка (и)) Божжа (і), ручка Пресвятої Диви, ручки пречисті, ручки Христові; серце Іванове; коси Матері Божої*.

Антропоцентричне сприйняття рослинного світу, його персоніфікація є типовим явищем усіх етнокультур. Нас цікавлять не соматизми в назвах рослин взагалі, а специфіка використання назв частин тіла через призму християнського світобачення.

Таволжник звичайний (*Aruncus dioicus*) викликав християнські асоціації в наших пращурів у Наддніпрянщині (*тіло Божє*), на Закарпатті (*тіло Божої Матері*, *тіло Христове*) та на Гуцульщині (*тіло Христове*). Однак у межах закарпатського говору побутують і синоніми з нейтральним чи негативним забарвленням (*біла трава*, *деревій пахливий*, *іван-джура*, *кіло*, *куйло*, *павник*, *пава*, *папоть дика*, *пастая*, *рокита*, *гадючник*, *гадячі квітки* тощо). Отож, із 24 назв *Aruncus dioicus* 4 одиниці мають у своєму складі християнські складники, що становить майже 17 %, і їхнє побутування обмежене західним регіоном.

Оман Христове око (*Inula oculu-christi*) має 5 відповідників, однак християнський складник словники (Мл, Сл) подають не зазначаючи говору, вочевидь, ідеться про переклад із латини. Говіркові назви не містять богословізмів (*дивотвір*, *різак*, *солодке зілля*). Так само науковим є термін *адамова голова* (*Nicandra Adanson*), оскільки словники (Ру, Оп) подають його не зазначаючи говору, а лише з відповідником *нікандра*.

Бруслина європейська (*Euonymus europaeus*) має богословізм у своїй назві лише у степовому говорі (*очі Божі*), натомість в інших регіонах серед 47 синонімів маємо такі лексеми, як *крушина*, *очі жаб'ячі*, *проскурина*, *вовче лико*, *сліпокурник*, *трутизна*, *черемшина*, а також *мудя попова*, *нудя попова* тощо. Отож, серед одиниць цього синонімного ряду богословізм має лише одна назва (2 %).

Цікаво, що назву *п'ятка Божої Матері* (*перстач сріблястий*) (*Potentilla argentea*) зафіксовано на Середній Наддніпрянщині, її подає Осадча-Яната [5], натомість в інших місцевостях України рослина має далеко не християнізовані назви, як-от *бішена травка*, *жабівник*, *свина трава* чи *простудник*, *підвередник*, *нечуївітер* тощо, усього 50 одиниць. Тобто лише 2 % синонімного ряду *Potentilla argentea* мають християнське наповнення.

Купина запашна (*Polygonatum odoratum*) має 76 відповідників у різних говорах, часом із полярною емотивністю: *ребра Божої Матері* (Волинь), *ребро адамовє* (Західне Полісся), *сльози пречисті* (Східне Полісся) – і водночас *ребро чортове* (Волинь), *ребро вовче* (*котяче*) (Наддніпрянина), *дурійка* (Поділля). Основний масив – нейтральні назви з різними видами метафоризації, як-от: *рушники зозулині*, *шійки ракові*, *півники лісові* тощо. Питома вага лексем із християнським компонентом становить близько 4 %.

Купина кільчаста (*Polygonatum verticillatum*) серед 9 відповідників має 1 із богословізмом – *пальці Матері Божої* (Волинь), тобто в межах 11 %.

Первоцвіт весняний (*Primula veris*) має 122 відповідники, серед яких із богословізмами – *пальчики Божі* (покутсько-буковинський говір), *ручка(и) Божя(и)* (середньонаддніпрянський, подільський, волинський, західнополіський, покутсько-буковинський, закарпатський), *ручки Богові* (центральнополіський). Попри значну поширеність лексеми *ручка Божя* на тих самих теренах зафіксовано назви *Primula veris* зі зниженою емоційною забарвою: *портки жаб'ячі* (Волинь), *сліпота куряча* (Волинь, Поділля, Закарпаття), *гадинниця* (Наддніпрянина). Отож, на тлі нейтральних чи негативно забарвлених назв одиниці з богословським компонентом становлять 2,5 %.

Лише два відповідники налічує лексикографічна стаття *Petasites albus*, із яких один – із богословським компонентом (*пальці Божі*), що походить із Гуцульщини.

Lathraea squamaria (*петрів хрест лускатий*) налічує 25 відповідників, із яких 4 мають богословізми. Соматичний богословізм є в лексемі *пальці петрові* (Наддніпрянина). Як і в попередніх найменуваннях, діапазон народної метафоризації надзвичайно широкий: *зуби вовчі*, *виноград земляний*, *хина* (наддніпрянський говір), *роги баранячі* (Поділля) тощо. Номінації з богословізмами (щоправда, із трьома не соматичними), становлять 16 %.

Зазначеній групі ботанічних назв властива омонімія: *рукою Божою* на Бойківщині називали *алтею лікарську* (*Althaea officinalis*), водночас на Гуцульщині ця назва (а також варіант *ручка Божя*) позначає *борцівник звичайний* (*Heracleum sphondylium*). Із 48 синонімів до назви *алтея лікарська* 1 лексема з богословським компонентом становить 2 %. В інших регіонах України народна творчість рясніє метафоричним називанням цієї рослини: *вологлід*, *гордовля*, *калачики*, *паляниця*, *мак*, *рожа*, *ружа* тощо. *Борцівник звичайний* має 34 відповідники, із яких одне найменування з богословізмом становить близько 3 %.

Також назва ручка *Божжа* (борцівник звичайний) вступає в омонімічні відношення із *Dactylorhiza majalis* (зозулинець широколистий – Волинь), *Guttnadenia conopsea* (билинець звичайний – Бойківщина), *Primula elatior* (первоцвіт високий – Бойківщина), *Primula veris* (первоцвіт весняний – Середня Наддніпрянщина, Поділля, Волинь, Західне Полісся, Буковина, Закарпаття).

До соматичних зараховуємо терміни з компонентом *кров* (крівця, кровця), який є одиницею ангіонімічної лексики [9]: *Божжа, Біжа, Христова, Христова, Ісуса, Христа, Іванова, святого Івана, святого Йоана*. Також до цієї групи умовно можна зарахувати назви з компонентом *сльози* (сльозки): *Матер Божої, Пресвятої Діви, Богові, пречисті*.

Вочевидь, соматичною можна вважати й номінацію *крильця Божі*, хоч тут варто було б очікувати прикметника *ангельські*. Назва на позначення стану людського тіла (*сон Божої Матері*) також дотична до зазначеної вище підгрупи.

Висновки: 1) українська народна ботанічна термінолексика фіксує такий важливий етап в історії народу, як прийняття християнства; 2) питома вага одиниць із компонентами-богословізмами в синонімічних рядах порівняно невисока; 3) зазначені лексеми побутують переважно в західно-українських говорах, частково – у центральноукраїнських, зрідка – у південних і східних; 4) народному називанню притаманна певна поляризація: рівнобіжно з назвами рослин, що мають у складі християнські елементи, побутують синоніми зі зниженою стилістичною забарвою; 5) особливістю зазначеної терміносистеми є внутрішньосистемна омонімія.

Українська ботанічна термінологія, а надто її народна частина, потребує детального вивчення на всіх термінознавчих рівнях, оскільки є джерелом питомої лексики, структурно-словотвірних моделей термінотворення й фіксатором розвитку народної ментальності.

Умовні скороти : **Мл** – Мельник М. *Українська номенклатура висших рослин* // 3б. *Матем.-природ.-лікар. Секції НТШ*. – Львів: НТШ, 1922. – 356 с. ; **Он** – *Определитель высших растений Украины* // Д. Н. Доброчаева, М. И. Котов, Ф. Н. Прокусин и др. – К. : Наук. думка, 1987. – 548 с. ; **Ру** – *Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури*. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 360 с. ; **Сл** – *Словник ботанічної номенклатури (Проект)*. – К. : Держ. вид-во України, 1928. – 313 с.

1. Горбач О. *Зібрані статті. Діалектологія*. – Т. V. – Мюнхен, 1993. – 665 с. 2. Кобів Ю. *Словник українських наукових і народних назв судинних рослин*. – К., 2004. – 779 с. 3. Мельник М. *Українська номенклатура висших рослин* // 3б. *Матем.-природ.-лікар. Секції НТШ*. – Львів : НТШ, 1922. – 356 с. 4. Наконечна Г. Етнонім «жид» в українській ботанічній термінології // *Проблеми української термінології* : 3б. наук. пр. – 2008. – С. 127–129. 5. *Определитель высших растений Украины* // Д. Н. Доброчаева, М. И. Котов, Ф. Н. Прокусин и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 548 с. 6. Осадча-Яната Н. *Українські назви рослин*. – Нью-Йорк, 1973. – 173 с. 7. *Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури*. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 360 с. 8. Сабадош І. В. *Лінгвістичні критерії сучасної галузевої термінології (на матеріалі української ботанічної номенклатури)* // *Український правопис і наукова термінологія : історія, концепції та сьогодення*. – Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ. – 1996 – Т. 7. – С. 115–121. 9. Симоненко Л. О. *Біологічна термінологія: формування та функціонування*. – Умань : РВЦ «Софія», 2006. – 103 с. 10. *Словник ботанічної номенклатури (Проект)*. – К. : Держ. вид-во України, 1928. – 313 с. 11. Філіппова Н. *Метафора в термінології (на матеріалі соматизмів в англійській судно-будівній термінології)* // *Проблеми української термінології* : 3б. наук. пр. – 2010. – С. 85–87. 12. Шелепетень Л. *Лікарські рослини в першому томі «Українсько-латинсько-англійського медичного енциклопедичного словника»* // *Проблеми української термінології* : 3б. наук. пр. – 2016. – С. 41–43.